

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

Brief aan de leden
T.a.v. het college en de raad

informatiecentrum tel.
(070) 373 8393

uw kenmerk

bijlage(n)
2 + 2 per post

betreft
Stimulering cultuur en sport in
school en samenleving

ons kenmerk
ECSD/U201700082
Lbr. 17/007

datum
13 februari 2017

Samenvatting

Cultuur en sport hebben van oudsher een waarde voor persoonlijke ontwikkeling en vitaliteit. Daarnaast blijken zij in toenemende mate bij te dragen aan zingeving, participatie en cohesie, dus aan de transformaties in het sociaal domein. Het Rijk onderkent deze verbrede rol. Derhalve is er ter stimulering per 2017 sprake van de introductie of herijking van een aantal regelingen. Daarnaast zijn er diverse actuele hulpmiddelen voor uw lokale praktijk.

Stimuleringsregelingen

Het Fonds voor Cultuurparticipatie/FCP continueert in 2017-2020 samen met de medeoverheden de licht aangepaste matchingsregeling 'Cultuureducatie met kwaliteit in het primair onderwijs'. Ook zijn er regelingen voor scholen en leerlingen o.a. de Impuls muziekonderwijs. De ministers van VWS en OCW handhaven op basis van actuele bestuurlijke afspraken voor 2017-2018 de decentralisatie-uitkering 'Brede impuls combinatie-functies' voor cultuur en sport binnen onderwijs, (jeugd)zorg en buurt. Organisaties kunnen o.a. een beroep doen op de Sport-impuls. Per 2017 ontvangen alle gemeenten de decentralisatie-uitkering 'Armoedebestrijding kinderen'. In de bestuurlijke afspraken roepen de staatssecretaris van SZW en de VNG u op om verbinding te leggen met o.a. het Jeugdcultuurfonds en - sportfonds. In vervolg op het convenant 'Lang leve kunst' gaan de betrokken private fondsen per 2017 door met eigen regelingen ouderen cultuur, terwijl het FCP 'Age Friendly Cultural Cities' financieel blijft bevorderen.

Hulpmiddelen

Wij hebben recent meegewerkt aan de handreikingen: 'Naar waarde gewogen, een nieuw model voor het beoordelen van kwaliteit bij het toekennen van cultuursubsidies', 'Preventie, participatie en zelfregie met kunst en cultuur in het sociaal domein'. 'Inspiratiegids voor lokaal beleid' en 'Nooit te oud voor cultuur.' En er komt binnenkort weer een training naar aanleiding van de handreiking 'Cultureel ondernemen' uit 2014. Voorts belichten wij enkele andere voor u relevante informatiebronnen. Meer kennis kunt u ook opdoen via drie landelijke programma's: Cultuureducatie met kwaliteit in primair onderwijs, Sport en bewegen in de buurt en Sport en cultuur samen sterker. Bovendien wordt vanaf 2017 in overleg met u de lokale beleidsvernieuwing

uitgediept: het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst werkt 'Basis voor cultuureducatie' uit en het Kenniscentrum Sport doet dat bij de 'Beleidswijzer sport en bewegen'. Tevens komt er een Kennissynthese met het oog op een versterkte wetenschappelijke basis voor de betekenis van cultuur binnen de (langdurige) zorg.

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

Aan de leden

informatiecentrum tel.
(070) 373 8393

uw kenmerk

bijlage(n)

2 + 2 per post

betreft

Stimulering cultuur en sport in
school en samenleving

ons kenmerk

ECSD/U201700082
Lbr. 17/007

datum

13 februari 2017

Geacht college en gemeenteraad,

In deze ledenbrief vermelden wij allereerst de huidige uitgangspunten in het rijksbeleid die gekoppeld zijn aan de verbrede rol van cultuur en sport in school en samenleving. Vervolgens gaan wij in op de herijking of introductie van stimuleringsregelingen per 2017, die daarmee verband houden. En tot slot belichten wij enkele diverse actuele hulpmiddelen voor uw lokale praktijk.

Uitgangspunten van het Rijk

1. Cultuur

Voor de sector cultuur is het Rijk onlangs de nieuwe vierjarige subsidieperiode 2017-2020 gestart. Een van de thema's is cultuureducatie, door de minister van OCW in haar Beleidsnota met uitgangspunten 'Ruimte voor cultuur' in 2015 als volgt verwoord: De creativiteit en kritische houding van kinderen en jongeren wordt aangewakkerd door cultuureducatie. Het is een belangrijke bouwsteen voor de ontwikkeling van kinderen en jongeren: voor nu en in de toekomst. Door cultuureducatie op school maken kinderen en jongeren kennis met schoonheid en kunnen zij hun talenten verder ontwikkelen. Ook draagt het draagt bij aan historisch besef. Dankzij cultuureducatie komen alle kinderen en jongeren, ongeacht hun achtergrond, in aanraking met kunst en cultuur. Onderwijs gaat over meer dan taal en rekenen. Cultuureducatie is dan ook een onlosmakelijk onderdeel van de brede vormende opdracht van het onderwijs (...). Een ander thema is de maatschappelijke waarde, waarover de minister het volgende zegt: Kunst, cultuur en samenleving hebben elkaar nodig. Niet alleen omdat het ons inspiratie biedt en bijdraagt aan onze identiteit. Ook omdat kunstenaars hun werk vaak concreet inzetten om de wereld beter, mooier, schoner en leefbaarder te maken (...).

2. Sport

Het rijksbeleid voor de sector sport dat enkele jaren geleden is ingezet wordt tot op heden gecontinueerd, waarbij periodiek accenten worden gelegd. In de Kamerbrief 'Sport, bewegen en

een gezonde leefstijl in en rond het onderwijs' van 2012 stelden de toenmalige ministers van OCW en VWS het volgende: Sport en bewegen, maar ook andere aspecten van een gezonde leefstijl, zijn belangrijk voor het presteren en voor het welbevinden, zowel op korte als op langere termijn. Het onderwijs kan en wil daaraan, als ketenpartner in activiteiten voor kinderen en jongeren, graag zijn specifieke bijdrage leveren. Sport en onderwijs horen bij elkaar en versterken elkaar. Sport en bewegen is voor de meeste kinderen en jongeren leuk om te doen en het levert een belangrijke bijdrage aan de motorische, sociale en cognitieve ontwikkeling en de gezondheid van kinderen en jongeren. Dit kan leiden tot betere schoolprestaties en minder uitval (...). Voorts staat in de landelijke Sportnota van 2011 het volgende over de betekenis van sport in de samenleving: Sport en beweging dragen bij aan sociale en educatieve doeleinden zoals de ontwikkeling en weerbaarheid van kinderen, het leren over sportiviteit en respect, maatschappelijke participatie, maar ook aan het verbeteren van de leefbaarheid in de buurt. Het kabinet hecht veel waarde aan sport en bewegen als basis voor een gezonde en actieve leefstijl, waarbij keuzevrijheid voor het individu voorop staat (...).

Stimuleringsregelingen

1. Cultuureducatie in het onderwijs

1.1. Cultuureducatie met kwaliteit in het primair onderwijs, culturele matchingsregeling

Het Fonds voor Cultuurparticipatie/FCP continueert in 2017-2020 de licht aangepaste matchingsregeling 'Cultuureducatie met kwaliteit in het primair onderwijs'/CMK. De 36 grootste gemeenten kunnen hier rechtstreeks aan meedoen en de kleinere via hun provincie of soms hun centrumgemeente. Het gaat in totaal om € 20 miljoen per jaar. Doel van de regeling is het bevorderen van de kwaliteit van cultuureducatie in het PO door: - Duurzame verankering van kwalitatief goede cultuureducatie door samenwerking tussen primair onderwijs en culturele omgeving. - Verdiepen van cultuureducatie op scholen die ook in 2013-2016 deelnamen aan de regeling met name door structureel gebruik van een doorlopende leerlijn. - Vergroten van het aantal deelnemende scholen. <http://www.cultuurparticipatie.nl/subsidies/cultuureducatie-met-kwaliteit-2017-2020.html>

Eind januari 2017 zijn alle 46 aanvragen beoordeeld en hebben 39 aanvragers bericht ontvangen dat hun plan is gehonoreerd. In enkele gevallen kon de aanvraag (nog) niet worden gehonoreerd, omdat nog niet alle gevraagde informatie voorhanden is. Daarnaast gaat het FCP met drie aanvragers in gesprek om de plannen voor de periode 2017-2020 verder aan te scherpen. De beslistermijn voor deze aanvragen is in verband hiermee verlaat naar 1 april 2017

1.2. Cultuureducatie met kwaliteit in het primair onderwijs, scholenregeling

De scholen ontvangen naast het reguliere rijksgeuld in hun lumpsum jaarlijks ongeveer € 20 miljoen specifieke middelen voor de verbetering van de kwaliteit van de cultuureducatie. Dit staat in het 'Bestuursakkoord voor het primair onderwijs 2014-2020' onderdeel 'Een brede vorming voor alle leerlingen' van de staatssecretaris van OCW en de PO-Raad.

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2012/01/17/bestuursakkoord-primair-onderwijs-2012-2015>

Terugblikkend op de vorige vierjarige periode kan gesteld worden dat het Rijk, de provincies, de grotere gemeenten en de PO-Raad samen een grote stap hebben gezet door het sluiten van het langjarige 'Bestuurlijk kader cultuur en onderwijs 2013-2023'.

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2013/12/16/bestuurlijk-kader-cultuur-en-onderwijs>.

Dit is gericht op een structurele aanpak van cultuur binnen het onderwijs. Tevens is in de afgelopen periode na overleg met de betrokken partijen het richtinggevende 'Leerplankader kunstzinnige oriëntatie' van SLO Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling verschenen: <http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/>

Voorts kan gemeld worden dat de inmiddels verschenen evaluaties over de CMK-regeling positief zijn. Het SCO Kohnstamm instituut voert op dit moment een onderzoek uit voor het inrichten van de landelijke monitoring 2017-2020. Met het oog op het draagvlak en de verspreiding van de resultaten komt er in de thans gestarte periode een bestuurlijk strategisch overleg met daarin ook een gemeentelijke vertegenwoordiging.

1.3. Andere cultuurregelingen voor scholen en leerlingen

Daarnaast zijn er extra regelingen voor scholen zoals de Impuls muziekonderwijs in het kader van het programma Meer muziek in de (PO-)klas. Bij deze regeling zijn er ambassadeurs onder wie twee wethouders: www.meermuziekindeklas.nl Ook is het de bedoeling de kwaliteit van de cultuureducatie binnen het VMBO te vergroten. De daarvoor geldende regeling wordt in 2017 en 2018 voortgezet via een samenwerkingsverband van het FCP en het Prins Bernhard Cultuurfonds. Om de deelname van leerlingen aan lokale en andere culturele activiteiten te bevorderen zijn er de rijksgesubsidieerde VO-Cultuurkaart en MBO-card. Voor het VSO is er niet meer zo'n kaart.

2. Sport in onderwijs en maatschappij 2.1. Brede impuls combinatiefuncties voor gemeenten

De ministers van VWS en OCW maken het sinds 2008 voor gemeenten mogelijk om via de decentralisatie-uitkering 'Impuls brede scholen sport en cultuur', vanaf 2012 'Brede impuls combinatiefuncties' geheten, sport en cultuur binnen onderwijs, zorg en buurt te stimuleren en verbindingen tussen partijen te leggen.

De oorspronkelijke doelen waren:

- De uitbreiding van het aantal brede scholen met sport- en cultuuraanbod in zowel het primair als het voortgezet onderwijs, om te beginnen in de 40 krachtwijken.
- De versterking van sportverenigingen met oog op hun maatschappelijke functie en de inzet van sportverenigingen voor het onderwijs, de naschoolse opvang en de wijk. - Het stimuleren van een dagelijks sport- en beweegaanbod op en rond scholen voor alle leerlingen.
- Het bevorderen dat de jeugd tot 18 jaar vertrouwd raakt met één of meer kunst- en cultuurvormen en het onder jongeren stimuleren van actieve kunstbeoefening.

Vanwege de uitbreiding van 1800 naar 2900 fte combinatiefuncties kwamen er per 2012 enkele doelen bij, gericht op meer sportdeelname en op een actieve en gezonde leefstijl. De opvatting was dat dit alles het beste bereikt kan worden door mede met behulp van buurtsportcoaches

lokaal slim verbindingen te leggen tussen het maatschappelijke middenveld en bedrijven: - Het lokaal sport- en beweegaanbod moet meer aansluiten op de vraag. - Er dient meer lokaal maatwerk te komen. Ook werden gemeenten opgeroepen om in het kader van de Impuls meer relatie te leggen met de maatschappelijke opgaven bijvoorbeeld op het gebied van gezondheid en leefbaarheid.

In 2017 en 2018 gelden er geactualiseerde bestuurlijke afspraken, zie bijlagen 1 en 2. Deze handelen specifiek over Sport en Bewegen in de Buurt en zijn tevens voorzien van een algemeen addendum over de Brede impuls combinatiefuncties voor gemeenten (en een addendum over de Sportimpuls voor organisaties). Ze zijn eind januari 2017 door alle partijen ondertekend: de minister van VWS, de VNG, NOC*NSF en VNO-NCW mede namens MKB-Nederland. Het betreft o.a. de verbreding met sportactiviteiten voor gehandicapten, een nieuwe stimuleringsregeling voor bedrijven en de landelijke ondersteuning.

Financieel gaat het bij de Brede impuls per jaar om ongeveer € 58 miljoen rijks geld, waarbij gemeenten 60% cofinanciering moeten organiseren. Gelet op het nieuwe addendum is er per 2017 enerzijds sprake van een verhoging van de decentralisatie-uitkering door toepassing van de index vanwege de loonkostenstijging en anderzijds een nagenoeg gelijke verlaging door de verplichte afdracht aan het BTW-compensatiefonds. Vanwege overschrijving is het hoogste deelnamepercentage beperkt van 140% naar 136%.

Meer informatie in de laatste decembercirculaire gemeentefonds en op de VNG-site: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/circulaires/2016/12/06/decembercirculaire-gemeentefonds-2016> en <https://vng.nl/onderwerpenindex/cultuur-en-sport/combinatiefuncties>. In deze circulaire kloppen de totaalbedragen per gemeente, maar is nog geen rekening gehouden met de beperking van het aantal fte door verlaging van het maximale deelnamepercentage.

De jaarlijkse outputmonitoring van de Impuls geschiedt door adviesbureau BMC. Het Mulier Instituut neemt de periodieke outcomemonitoring onder thans 34 casegemeenten voor zijn rekening.

Gelet op het succes pleiten wij bij het Rijk voor meer middelen om het aantal combinatiefuncties te kunnen verhogen. Hierdoor kunnen cultuur en sport versterkt gestimuleerd worden in de integrale kindcentra/brede scholen, in de (jeugd)zorg en in de buurt. Wij denken dat activiteiten en bereik hiermee sneller gerealiseerd kunnen worden dan bijvoorbeeld het reguliere primair onderwijs verplichten tot een derde gymuur. Dit laatste kost veel meer geld, vergt specifiek opgeleide docenten en leidt tot extra verplichtingen voor gemeenten qua onderwijshuisvesting.

2.2. Andere sportregelingen

Voor lokale sport- en beweegaanbieders is er allereerst de regeling 'Sportimpuls'. Er kan lokaal een relatie gelegd worden tussen de genoemde impulsen en de regeling 'Jongeren op gezond gewicht' (JOGG), het gehandicapten sportprogramma 'Grenzeloos actief' dat tot en met 2018 fasegewijs wordt uitgezet in de 43 Wmo-regio's, het programma 'Special Heroes' dat zich met sport en sinds kort ook cultuur richt op kinderen in het speciaal onderwijs en het Actieplan Veilig Sportklimaat. Met behulp van dit alles kunnen betrokkenen tevens bijdragen aan het Nationaal Programma Preventie 'Alles is Gezondheid' en aan de doelen van 'Gezond in de stad'.

3. Armoedebestrijding kinderen o.a. via meedoen aan sport en cultuur

Per 2017 ontvangen alle gemeenten de decentralisatie-uitkering 'Armoedebestrijding kinderen'. van in totaal € 85 miljoen per jaar. Het betrof in 2014 421.000 kinderen van wie er 131.00 al langer dan vier jaar in armoede leefden.

De rijksmiddelen zijn bedoeld voor voorzieningen in natura gericht op meedoen op school, aan sport, cultuur en sociale activiteiten. In de onderliggende bestuurlijke afspraken 'Kansrijk opgroeien voor alle kinderen in Nederland' roepen de staatssecretaris van SZW en de VNG u op om bij de uitvoering integraal te werken en verbinding te leggen met een vijftal landelijke maatschappelijke organisaties. Deze instellingen ontvangen bovendien € 14 miljoen rijksgeld voor additionele activiteiten. Meer gegevens voor gemeenten ook op de VNG-site:

<https://vng.nl/onderwerpenindex/werk-en-inkomen/armoedebeleid-en-schuldhelpverlening/nieuws/vng-en-rijk-bestuurlijke-afspraken-over-kinderen-in-armoede>

Tot de landelijke organisaties behoren het Jeugdcultuurfonds en het Jeugdsportfonds die nu al kinderen in meer dan 220 gemeenten bereiken. Beide fondsen werken nauw samen en zij delen de huisvesting plus de backoffice. Het eerstgenoemde fonds heeft in 2015 een onderzoek laten uitvoeren 'Mind the gap' met een literatuurstudie en een enquête: veel ouders van kinderen in armoede zien kunst- en cultuurlessen als iets voor 'rijkelui', niet passend bij hun kinderen. Aan sport hechten zij meer waarde. Voorts blijkt dat veel van hen niet op de hoogte zijn van de positieve effecten die kunst en cultuur kunnen hebben op leerprestaties, concentratievermogen, motoriek en emotionele intelligentie. Een belangrijke drempel voor deelname is geld. Maar ook zijn de ouders niet bekend met het aanbod in hun wijk en met de rol die het Jeugdcultuurfonds en Jeugdsportfonds kunnen vervullen. Voorts vormt de logistiek van het brengen en halen een belemmering. Intermediairs hebben volgens het rapport een belangrijke rol te vervullen in de drempelverlaging.

Meer informatie: www.jeugdculuurfonds.nl en <https://www.jeugdsportfonds.nl>.

Er is sprake van monitoring in 2018 en 2021. In het laatstgenoemde jaar wordt getoetst of het gemeentelijk beleid ertoe heeft geleid dat (nagenoeg) alle kinderen in armoede worden bereikt. Als blijkt dat deze doelstelling niet wordt gehaald dan kan heroverweging van het instrument c.q. de decentralisatie-uitkering plaatsvinden.

4. Ouderen en cultuur o.a. via Age Friendly Cultural Cities

In de periode 2013-2016 waren er het convenant en de stimuleringsregelingen 'Lang leve kunst' van de minister van OCW, de staatssecretaris van VWS plus publieke en private fondsen. Met de VNG was er periodiek afstemming. Dit alles was gebaseerd op de aanbevelingen in het LESI-onderzoek 'Kunstbeoefening met ambitie' uit 2012: ouderen die hun artistieke talenten blijven ontwikkelen blijken zich gezonder, vitaler en prettiger te voelen. Inmiddels zijn 950 projecten georganiseerd en 400.000 ouderen bereikt.

Zie de bevindingen en resultaten in woord en beeld op: <http://www.langlevekunst.nl>.

Per 2017 gaan de private fondsen door met hun eigen regelingen voor ouderen en cultuur, terwijl het publieke Fonds voor Cultuurparticipatie/FCP de vorming van 'Age Friendly Cultural Cities' financieel blijft bevorderen. Vijf gemeenten functioneren in dit kader inmiddels als koplopers: Amsterdam, Den Haag, Eindhoven, Leeuwarden en Maastricht. Qua bekostiging kan gemeld worden dat ieder van hen een project heeft uitgezocht waarbij er samen met de Stichting Cultuur+Ondernemen is bekeken welke mogelijkheden er zijn om dit op termijn duurzaam te financieren buiten de cultuursector. Hierover is de Gids 'Age friendly financiering' verschenen. Voor het FCP geldt dat er in de periode 2017-2018 meer lokale overheden kunnen meedoen aan een matchingsregeling van dit fonds bedoeld voor de ontwikkeling van leeftijdsvriendelijke culturele gemeenten. De betrokken culturele instellingen dienen mee te werken aan een onderzoek 'Social return on investment'. En voor 2019-2020 komt er een derde subsidieronde bij het FCP.

Meer informatie: <http://www.cultuurparticipatie.nl/subsidies/op-weg-naar-age-friendly-cities.html> en <http://www.cultuur-ondernemen.nl/publicatie-age-friendly-financieren>

2. Hulpmiddelen voor de lokale praktijk

2.1. Handreikingen in samenwerking met de VNG

- Naar waarde gewogen, een nieuw model voor beoordeling cultuursubsidies

In opdracht van de Boekmanstichting, Kunsten '92 en de VNG is eind 2016 'Naar waarde gewogen. Een nieuw model voor de kwaliteitsbeoordeling van cultuursubsidies' van adviseur Claartje Bunnik verschenen. De begeleiding was in handen van een brede klankbordgroep. In de publicatie wordt gepleit voor meer maatwerk en voor minder bureaucratie en juridisering bij de beoordeling van de kwaliteit van culturele instellingen door subsidiërende overheden en publieke cultuurfondsen. Er wordt bovendien voorgesteld om de waarde van cultuur voor de samenleving in beleid en bekostiging centraal te stellen. Het nieuwe beoordelingsmodel dat daaruit volgt, het 'Culturele Waardemodel', gaat uit van een meerdimensionaal kwaliteitsbegrip. Hierin spelen naast de artistiek-inhoudelijke waarde ook de maatschappelijke positie van de instelling, vertrouwen en reputatie een rol. Aan de hand van praktijkvoorbeelden en bouwstenen laat het boek zien welke veranderingen in de werkwijzen en rolverdeling tussen overheden, publieke fondsen en hun adviseurs enerzijds en culturele instellingen met hun toezichhouders, stakeholders, partners en publiek anderzijds daarvoor nodig zijn.

Meer informatie en de inleidingen o.a. van het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Raad voor Cultuur bij de presentatie van het nieuwe boek in december jl. zijn te vinden op: <https://www.boekman.nl/producten/publicaties/naar-waarde-gewogen>.

Elke gemeente ontvangt via de VNG per post een papieren exemplaar. Wegens zeer grote belangstelling was de eerste druk snel uitverkocht. Sinds 1 februari jl. is er een tweede druk, desgewenst te bestellen via de Boekmanstichting.

De handreiking is de laatste in een drieluik, eerdere publicaties waren 'Niet tellen maar wegen. Over prestatieafspraken in de culturele sector' uit 2011 en 'Effectief Cultuurbeleid. Leren van evalueren' uit 2013 (laatstgenoemde publicatie heeft u van ons ontvangen).

Voor meer informatie over de twee eerdere publicaties zie desgewenst:

<https://www.boekman.nl/producten/publicaties/niet-tellen-maar-wegen> en

<https://vng.nl/onderwerpenindex/cultuur-en-sport/cultuur-kunst-en-kunstenaars/brieven/effectief-cultuurbeleid-leren-van-evalueren>

- Preventie, participatie en zelfregie met kunst en cultuur in het sociaal domein

In december is 'Preventie, participatie en zelfregie met kunst en cultuur in het sociaal domein. Inspiratiegids voor lokaal beleid' door Sandra Trienekens van Urban Paradoxes en Ingrid Docter van het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst/LKCA gepubliceerd. Deze handreiking is gemaakt mede in opdracht van Movisie, het FCP, Cal XL en de VNG. Veertig burgemeesters, wethouders, raadsleden en gemeenteambtenaren van verschillende partijen uit grote en kleine Nederlandse gemeenten delen in deze gids hun positieve ervaringen met kunst en cultuur. Zij lichten toe welke rollen artistieke en culturele initiatieven kunnen spelen in actuele gemeentelijke vraagstukken. Het zijn bestuurders en ambtenaren met onder andere zorg, welzijn, gebiedsontwikkeling of werkgelegenheid in hun portefeuille. Zij hebben ervaren dat kunst en cultuur een beweging op gang kunnen brengen die op hun beleidsterrein effect sorteert.

De praktijkvoorbeelden zijn ingedeeld in zeven actuele thema's: Nieuwe lokale democratie; Zelfregie en zelfredzaamheid; Eenzaamheid; Participeren; Sociale integratie; Krimp; Identiteit van gemeenten. Elk thema wordt voorafgegaan door een korte beschrijving van de gemeentelijke verantwoordelijkheid en bij elk voorbeeld wordt ook inzicht gegeven in de wijze van financiering. Iedere gemeente ontvangt via de VNG per post een papieren flyer.

De Inspiratiegids als geheel is beschikbaar in de vorm van een digitale doorklikbare pdf, waarbij men per thema een eigen route kan volgen:

<http://www.lkca.nl/~media/downloads/publicaties/2016/inspiratiegids%20lokaal%20beleid%2008122016.pdf> .

De gids wordt periodiek geactualiseerd. Het is voorts de bedoeling dat het LKCA samen met provinciale partners een aantal regionale bijeenkomsten erover gaat organiseren.

- Nooit te oud voor cultuur

In november verscheen 'Nooit te oud voor cultuur. Handreiking lokaal beleid ouderen en cultuur'. Een uitgave van het LKCA in samenwerking met de ministeries van OCW en VWS, de VNG en zeven koplopergemeenten Maastricht, Emmen, Doetinchem, Utrecht, Rotterdam, Den Haag en Wageningen. De gestaag groeiende vergrijzing vraagt van elke gemeente extra aandacht voor de kwaliteit van leven van ouderen. Kunstbeoefening kan in dat kader een belangrijke rol spelen, maar vraagt wel om gericht beleid. Om daarbij te helpen is een praktische handreiking voor beleidsprofessionals ontwikkeld. Centraal hierin staan drie kernvragen: Waarom lokaal beleid voor ouderen en cultuur? Voor wie maak je beleid? Hoe doe je onderzoek naar je doelgroep? Hoe pak je het nu aan? Hoe vul je de cyclus van voorbereiding, planning, uitvoering en evaluatie goed in? In de publicatie staan tientallen praktische tips van gemeentelijke collega's en op website van het LKCA treft u ook zeven inspirerende interviews aan met beleidsmedewerkers uit gemeenten die u al zijn voorgegaan.

Er is een beknopte en uitgebreide versie beschikbaar:

<http://www.lkca.nl/nieuws/nieuwsoverzicht/nooit-te-oud-voor-cultuur>

- Cultureel ondernemen, Nieuw rendement voor gemeenten en instellingen

Cultureel ondernemerschap leidt tot artistieke, economische én maatschappelijke winst. Een nieuwe rolverdeling en een gezamenlijke inspanning van gemeenten en instellingen zijn daarbij noodzakelijk. Dat is onderwerp van de handreiking 'Cultureel ondernemen, nieuw rendement voor gemeenten en instellingen' die eind 2014 is verschenen in opdracht van de Stichting Cultuur+ Ondernemen en de VNG en die u allen van ons heeft ontvangen. Naar aanleiding hiervan zijn er onder auspiciën van de opdrachtgevers een aantal trainingen voor gemeenteambtenaren c.s. verzorgd door de vier deskundige en ervaren auteurs van de publicatie. Op 9 en 23 maart a.s. is de voorlopig laatste tweedaagse training in Amsterdam.

Meer informatie: <https://vng.nl/onderwerpenindex/cultuur-en-sport/cultuur-kunst-en-kunstenars/brieven/leren-over-cultureel-ondernemen> en <http://www.cultuur-ondernemen.nl/product/training-ondernemerschap-voor-ambtenaren-cultuur-9-maart>

2.2. Andere actuele informatiebronnen

- Beter benutten van sport in het sociaal domein

In opdracht van Sportservice Noord-Holland is in september 2016 'Beter benutten van sport in het sociale domein' van adviesbureau DSP-groep uitgebracht. Sport en bewegen kunnen volgens de handreiking een belangrijke bijdrage leveren aan doelen op gebieden als participatie, preventie, zelfredzaamheid en dagbesteding. Maar hoe kun je hier als gemeente gericht invulling aan geven en voorkomen dat het bij mooie woorden en beleidstaal blijft? Hoe kun je ervoor zorgen dat zorg- en welzijnsaanbieders in jouw gemeente daadwerkelijk meer oog krijgen voor de meerwaarde van sport, en andersom, dat sportaanbieders hun poorten letterlijk en figuurlijk meer gaan openstellen voor maatschappelijke doelen?

Samen met de gemeenten Alkmaar, Beverwijk, Enkhuizen, Haarlemmermeer, Hoorn, Huizen en Zaanstad is gezocht naar antwoord op die vragen. De provincie Noord-Holland ondersteunde dit project. Op basis van de ervaringen in deze zeven gemeenten is er een stappenplan ontwikkeld dat gemeenten helpt om systematisch en consistent beleid te ontwikkelen. Dit om de potentie van sport en bewegen optimaal te benutten in het sociaal domein.

<http://www.sportservicenordholland.nl/uploads/editor/Beter%20benutten%20van%20sport%20in%20het%20sociaal%20domein>

- Transformatieagenda Kunst en Cultuur met Zorg en Welzijn

Eind januari 2017 is de zogeheten voortrollende 'Transformatieagenda Kunst en Cultuur met Zorg en Welzijn' gepresenteerd. De initiatiefnemers zijn ActiZ, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht, Movisie en adviesbureau Viatore. Deze publicatie is tot stand gekomen na een brede consultatie o.a. richting VNG. Kunst en cultuur hebben volgens de agenda vele betekenissen voor mensen. Zij dragen bij aan kwaliteit van leven, zingeving en sociale participatie. En voegen daarmee waarde toe aan gezondheid, zorg en welzijn. De hier gehanteerde definitie van gezondheid is breed: 'Het vermogen zich aan te passen en een eigen regie te voeren in het licht van fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven'. De agenda stelt dat er veel initiatieven zijn, maar dat het is nog moeilijk is om deze duurzaam en in co-creatie te laten blijven bloeien voor de (kwetsbare) burgers. Over het algemeen moeten ze meer vraaggestuurd worden. Ook dienen er

mogelijkheden geschapen te worden voor een structurele financiering. Er zou een beweging op gang moeten komen waarin de bestuurlijke lagen en het werkveld gezamenlijk optrekken. Belangrijkste aandachtspunten, ook lokaal, daarbij zijn: Gedeeld eigenaarschap en verantwoordelijkheid; Maatschappelijke impact; Duurzame financiering; Faciliterend beleid.

Meer informatie: [https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Transformatie-agenda-Kunst-en-cultuur-met-zorg-en-welzijn%20\[MOV-11925516-1.0\].pdf](https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Transformatie-agenda-Kunst-en-cultuur-met-zorg-en-welzijn%20[MOV-11925516-1.0].pdf)

- Cultuur verbindt/The art of impact

Zoals gemeld wil de minister van OCW de relatie tussen cultuur en andere domeinen zichtbaar maken. Dit als uitwerking van haar visie dat deze sector onderdeel is van een brede maatschappelijke agenda. Op site van het ministerie zijn goede voorbeelden verzameld onder de noemer 'Cultuur verbindt'. Daarnaast heeft de minister in de periode 2015-2016 via 'The art of impact' 122 projecten ondersteund waarbij kunst en cultuur bijdroegen aan het oplossen van sociale vraagstukken. Hierover is o.a. een beeldverslag beschikbaar.

Meer informatie: <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap/inhoud/cultuur-verbindt> en <http://theartofimpact.nl/home/>

- Brancheorganisaties cultuur en sport

Voor de volledigheid moet opgemerkt worden dat veel brancheorganisaties in cultuur en sport zeker de laatste jaren actief zijn met het oog op de verbinding van hun leden met actuele maatschappelijke vraagstukken binnen gemeenten. Dat kan lokaal zijn vruchten afwerpen. Voor cultuur als geheel is het proces gestart met aandacht voor cultureel ondernemerschap en culturele diversiteit. De landelijke organisaties van schouwburgen en musea stimuleren hun leden om naast hun bestaande algemene en educatieve activiteiten een bredere rol in de lokale samenleving te nemen. De vereniging van centra voor de kunsten, muziekscholen en volksuniversiteiten doet dat onder de noemer 'Cultuuzorg'. De leden van het in 2016 opgerichte overleg van filmtheaters willen hun artistieke films via educatieve programma's in een breder maatschappelijk en sociaal verband plaatsen. Bij de openbare bibliotheken behoren participatie en zelfredzaamheid tot een van de vier thema's in de Innovatieagenda 2016-2018. NOC*NSF organiseert regelmatig regionale Open Club Sessies gericht op een actievere rol van de sportverenigingen in de samenleving. Met een van grote Nederlandse banken zijn er door deze brancheorganisatie bovendien onlangs afspraken gemaakt ten behoeve van de maatschappelijke versterking van de lokale sport- en ook cultuurclubs.

2.3. Ondersteunende programma's - Cultuureducatie met kwaliteit in het primair onderwijs

Bij de onder 1.1. en 1.2. genoemde stimuleringsregelingen 'Cultuureducatie met kwaliteit in het primair onderwijs' hoort ook een ondersteunend programma. Dit wordt vormgegeven door het LKCA in overleg met het FCP en het ministerie van OCW. De agenda wordt binnenkort nader bepaald naar aanleiding van de onlangs gehonoreerde subsidieaanvragen 2017-2020.

Meer informatie: www.cultuureducatiemetkwaliteit.nl.

- Brede impuls combinatiefuncties/Sport en bewegen in de buurt

De onder 2.1. en 2.2. genoemde Brede impuls combinatiefuncties voor gemeenten en Sportimpuls voor organisaties vallen beide onder het programma 'Sport en bewegen in de buurt'. Er is daarbij sprake van ondersteuning in het algemeen, voor gemeenten en voor sportorganisaties, www.sportindebuurt.nl. Bij scholen loopt de ondersteuning sinds kort mee in het kader van de gezonde school, www.gezondeschool.nl. Cultuur c.q. cultuurcoaches worden eveneens separaat ondersteund. Dit gebeurt door het LKCA, die binnenkort mede aan de hand van een recente enquête met nieuwe handvatten voor de lokale praktijk komt: <http://www.lkca.nl/cultuurcoach>.

- Sport en cultuur samen sterker

In de periode 2014-2016 liep het programma 'Sport en cultuur samen sterker'. Dit is een samenwerkingsverband van het Landelijk Kenniscentrum Sport, NOC*NSF, Vereniging Sport en Gemeenten/VSG, LKCA, FCP, Jeugdcultuurfonds, Jeugdsportfonds en VNG.

Partijen constateerden bij de start dat miljoenen mensen sport en cultuur beoefenen of bezoeken. Er zijn alleen al 27.000 sportclubs en ongeveer evenveel amateurkunstverenigingen. 68% van de bevolking sport gemiddeld eens per maand en 56% eens per week. Bij cultuur gaat het om 56% en 40%, maar daar is het bezoek bijna twee keer zo hoog als bij sport. Bekend is echter ook dat de participatie van mensen in achterstandsposities (fysiek, financieel, sociaal) weliswaar in getal is toegenomen sinds de jaren zestig maar dat zij nog steeds slechter worden bereikt.

Daarnaast benoemt de politiek steeds vaker de bijdrage die sport en cultuur kunnen leveren aan maatschappelijke vraagstukken: gezondheid, leefbaarheid, integratie en veerkrachtige wijken. Hoe de beide domeinen elkaar kunnen versterken, daar wilden de samenwerkingspartners inzicht in krijgen door op zoek te gaan naar voorbeelden van verbinding in de praktijk en door onderzoek hoe die werkt. In dat kader is een gezamenlijk Nationaal Actieplan Sport en Cultuur gemaakt. Ook is de brochure 'Cultuur en sport samen scoren!' verschenen en zijn er diverse bijeenkomsten georganiseerd. Tevens is er sprake van onderzoeken in de Achterhoek, een krimpg gebied, Twente en Limburg. Good practices zijn verzameld en ontsloten. Voorts lopen er pilots in de gemeenten Leiden, Nederweert en Schiedam om sport en cultuur beter te verbinden. De resultaten daarvan worden binnenkort verwacht. Enkele andere gemeenten willen daarna pilotgebied worden.

Op diverse manieren is er bij lokaal betrokkenen gevraagd naar hun ervaringen en ideeën. Door de VSG is twee keer een enquête via haar gemeentepanel gehouden met het oog op de gemeentelijke wensen. Uit de eerste ronde in 2014 bleek dat meer dan de helft van de gemeenten samenwerkingsinitiatieven tussen de sport- en cultuursector kende. Middelgrote gemeenten scoorden hierin het hoogst. In nagenoeg alle gevallen is de gemeente op één of andere manier betrokken bij het initiatief.

Bij de tweede ronde in 2016 kwam naar voren dat sport en cultuur elkaar in de praktijk steeds beter vinden: veelal rond evenementen of kennismakings-programma's voor kinderen en jongeren. Beleidsmakers zoeken regelmatig gericht naar die verbinding. Sportambtenaren merken dat sport en cultuur bijdragen aan gezondheid, welzijn en aan een prettige woon- en werkomgeving. De grote gemeenten zien kansen voor citymarketing. De lokale overheden zetten

met name in op: combinatiefunctionarissen sport en cultuur, accommodaties, evenementen en kortingsregelingen voor minima. Gemeenten met 20.000-50.000 inwoners zijn het actiefst.

NOC*NSF nam in 2015 bij de sportmonitor vragen mee over de verbinding sport en cultuur: vier op de vijf Nederlanders zou het logisch vinden als sport- en cultuuractiviteiten in dezelfde accommodatie aangeboden worden. Meer dan de helft van de ondervraagden (51 procent) wil bij een club lid worden waar je niet alleen kunt sporten maar ook aan één of meer cultuuractiviteiten kunt deelnemen.

In 2017 en 2018 is er een nieuwe samenwerkingsperiode naar aanleiding van de notitie 'Kenniss en kansen sport en cultuur'. Aandachtspunten bij dit programma zijn: verenigingen helpen bij vernieuwing; gemeenten ondersteunen bij samenwerking rond maatschappelijke vraagstukken; sport en cultuur in onderwijs en integrale kindcentra versterken; zichtbaarheid en agendasetting.

Meer informatie: <http://www.lkca.nl/kennisdossiers/sport-en-cultuur> en lees over sport- en cultuurdeelname

https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/Sport_en_cultuur

2.4. Uitdieping van de beleidsvernieuwing, vanaf 2017 - Basis voor cultuureducatie tot 18 jaar, uitwerking

In 2014 verscheen het advies 'Meedoen is de kunst. Advies over actieve cultuurparticipatie.' van de Raad voor Cultuur op verzoek van de minister van OCW en de VNG. Gelet op de grote belangstelling voor cultuurdeelname is er met het oog op een goede spreiding, kwaliteit en diversiteit van het aanbod volgens de Raad sprake van vijf basisvoorwaarden. Deze zouden onderdeel moeten zijn van gemeentelijk of provinciaal cultuurbeleid: locatie, programma, promotie, vindbaarheid en toegankelijkheid. Het beleid zou naar zijn mening overigens vooral gericht moeten zijn op voorzieningen voor de jeugd, omdat daar de basis wordt gelegd voor een culturele loopbaan. De Raad dringt in zijn advies ook aan op een systematische verzameling van gegevens over activiteiten en deelname via een regionale 'atlas' van actieve cultuurparticipatie.

Verder zouden de overheden kwaliteit moeten waarborgen. Zo lijkt het de Raad zinvol een 'ontwikkelingsperspectief' in de vrije tijd te ontwerpen, vergelijkbaar met de leerlijnen in het cultuuronderwijs. En het verdient aanbeveling als de overheden programmagelden ter beschikking stellen voor nieuwe vormen van scholing, presentatie en samenspel. Gemeenten zouden moeten letten op de aansluiting tussen binnen- en buitenschools en zij zouden ondersteuning en stimulering dienen te bieden aan verenigingen in de kunsten en het erfgoed. Aan de lokale overheden adviseerde de Raad voorts om uit de volgende scenario's te kiezen: de creatieve, talentvolle, sociale of vitale gemeente.

Meer informatie: www.cultuur.nl

In vervolg op het Raadsadvies heeft het LKCA eind 2016 'Basis voor cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuurparticipatie.' uitgebracht. Deze handreiking is geschreven in opdracht van de minister van OCW mede naar aanleiding van een

Kamer motie. Vertegenwoordigers vanuit onderwijs, de culturele sector en verschillende overheden zijn bij de voorbereiding betrokken.

Uitgangspunt in de publicatie is dat kunst en cultuur onmisbaar zijn voor de vorming van jonge mensen. Een samenleving die kinderen en jongeren serieus neemt, zorgt daarom volgens de opstellers voor goede cultuureducatie (beeldende kunst, dans, drama en muziek, media, literatuur en erfgoed) voor alle leerlingen.

De publicatie beschrijft wat daarvoor nodig is en tracht zo bestuurders en beleidsmakers te ondersteunen om cultuureducatie te versterken.

In 2017 start een uitwerking. Met het oog daarop heeft de VNG in een eerste reactie de volgende wensen geuit: er is behoefte aan goede voorbeelden; ook is het nuttig als goede praktijken gestimuleerd zouden worden; er is meer toelichting noodzakelijk op de mogelijkheden binnen categorieën gemeenten: groot, midden, klein. Dat laatste punt hebben wij ook al bij de voorbereiding genoemd. Denk daarbij aan: het ringenmodel voor gemeentelijk cultuurbeleid c.q. de lokale culturele infrastructuur, het al dan niet aanwezig zijn van voortgezet onderwijs, vervoer naar culturele voorzieningen elders e.d. Bij de uitwerking wordt gebruik gemaakt van werkgroepen. Voorts is het de bedoeling inspiratiebijeenkomsten te organiseren. Hierbij zullen ook gemeenten betrokken worden.

Meer informatie: <http://www.lkca.nl/cultuuronderwijs/basis-voor-cultuureducatie>

- Beleidswijzer sport en bewegen, actualisatie

De VSG organiseert op dit moment, vaak met provinciale partners, een aantal regionale bijeenkomsten 'Modern sport- en beweegbeleid'. Het Kenniscentrum Sport werkt daaraan mee gelet op de beoogde actualisatie van de 'Beleidswijzer sport en bewegen' inclusief het stappenplan voor gemeentelijk beleid. Deze zal naar verwachting eind februari verschijnen. Bij dit alles gelden de volgende overwegingen. Een groot aantal gemeenten voert sport- en beweegbeleid uit, maar heeft géén actuele beleidsnota of kader voor sport en bewegen. Een kaderstellende nota is volgens de VSG van belang voor bijvoorbeeld het subsidie- en tarievenbeleid, het accommodatiebeleid, het succesvol uitvoeren van Open Club trajecten of de inzet van buurtsportcoaches. De afgelopen jaren zijn er veel ontwikkelingen geweest die invloed hebben op het sport- en beweegbeleid.

De nieuwe verhoudingen tussen de overheid, maatschappelijke organisaties en inwoners als gevolg van de decentralisatie van zorgtaken naar de gemeente en de grotere rol van de burger zijn aanleiding om te onderzoeken of het gewenst is te kiezen voor een andere aanpak om te komen tot sport- en beweegbeleid. Ook realiseren gemeenten zich steeds meer dat sport en bewegen onderdeel zijn van integraal sociaal beleid en als middel kunnen worden ingezet om doelen hiervan te halen. Tijdens de bijeenkomsten komen de volgende vragen aan bod. Hoe ziet modern sport- en beweegbeleid eruit? Wordt dit alleen door de sportambtenaar voorbereid of samen met andere instellingen en organisaties? En hoe betrek je werkelijk de mening van burgers en instellingen?

Meer informatie: www.sportengemeenten.nl, <http://sportengemeenten.nl/wp-content/uploads/2016/12/Workshop-4-Beleidswijzer-sport-en-bewegen.pdf> en www.kenniscentrumsport.nl

- Wetenschappelijke onderbouwing cultuur in (langdurige) zorg, kennissynthese

De Raad voor Cultuur heeft met input van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling/RMO (thans na fusie Raad voor Volksgezondheid en Samenleving) in 2015 het advies 'Ouderen en cultuur. Een kwestie van waarde(n)' gepresenteerd. De Raad ziet veel initiatieven en raadt de overheden aan het eigenaarschap van burgers als uitgangspunt te nemen bij de ondersteuning van de cultuurparticipatie door ouderen. Hij adviseert voorts om beleid te ontwikkelen waarbij cultuur, welzijn en zorg niet als losse onderdelen maar in samenhang met elkaar worden benaderd.

Verder doet de Raad een beroep op met name culturele, welzijns- en zorgopleidingen om aandacht te besteden aan elkaars werkterreinen. Zo leren ook toekomstige professionals de juiste vaardigheden die nodig zijn in de participatiesamenleving. De RMO heeft met behulp van een commissie in zijn verkennende notitie bij het advies beklemtoond dat de vraag van de ouderen centraal moet staan. Onder verwijzing naar beschikbaar onderzoek stelt de RMO dat cultuur in de zin van persoonlijke zingeving een primaire levensbehoefte en een fundamenteel recht is. Daardoor is cultuurparticipatie te allen tijde van betekenis voor het sociaal domein met of zonder direct meetbaar effect op het aantal zorg- en ondersteuningsvragen.

Meer informatie: www.cultuur.nl

In reactie op het bovenstaande geldt dat er landelijk en internationaal diverse wetenschappelijke onderzoeken beschikbaar zijn over de positieve invloed van cultuur en sport op gezondheid en welbevinden. Het meest bekend in ons land is professor dr. Erik Scherder die in het kader van zijn onderzoek naar het brein de positieve relatie tussen beweging, gedrag en mentale gezondheid laat zien en de gunstige werking van muziek bijvoorbeeld voor dementerenden. De onderzoeken vinden echter versnipperd plaats en ook de bevindingen zijn versnipperd voorhanden. Om in algemene zin de brug tussen kunst en wetenschap te slaan heeft de minister van OCW in 2014 de Academie van Kunsten binnen de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen in het leven geroepen. En de Boekmanstichting is in 2015 met het oog op een betere afstemming een platform van cultuurwetenschappers gestart, waaraan ook overheidsvertegenwoordigers deelnemen.

Voorts hebben Hogeschool Windesheim, het LKCA en Movisie onlangs de handen ineen geslagen om tot een zogeheten kennissynthese te komen in het kader van het door de ministers van OCW en VWS gesubsidieerde onderzoeksproject 'Culturele interventies, positieve gezondheid en langdurige zorg'. Hierbij wordt gekeken naar de huidige praktijk, gegevens over positieve effecten en kansrijke onderzoek- en ontwikkelrichtingen.

Binnen de sport hebben diverse landelijke organisaties hun krachten gebundeld in de Kennisbank Sport en Bewegen. Het Mulier Instituut beheert het onderdeel met wetenschappelijk onderzoek <http://www.mulierinstituut.nl/publicaties/mulierkennisbank/>

2.5. VNG Jaarcongressen en Bestuurdersdagen

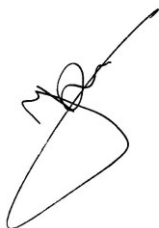
Sinds 2012 organiseren wij samen met stakeholders en gemeenten regelmatig deelcongressen of workshops over de gezamenlijke betekenis van cultuur en sport o.a. tijdens het Jaarcongres en de Bestuurdersdag van de VNG. De eerste keer voorzien van de publicatie 'Veerkracht. Door cultuur en sport naar een vitale lokale samenleving'.

In 2017 staat op 13 juni tijdens het VNG Jaarcongres in Goes het deelcongres 'Ontwerp de relatie tussen overheid en bewoners' gepland. Hierin gaat om lokale oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken. U krijgt handvatten met het oog op nieuwe verhoudingen en samenwerkingsverbanden tussen al dan niet vitale burgers, maatschappelijk middenveld en gemeentebestuur. En er worden voorbeelden van actieve 'open clubs' in sport en cultuur belicht.

Meer informatie ontvangt u binnenkort.

Hoogachtend,

Vereniging van Nederlandse Gemeenten

J. Kriens,
Algemeen Directeur

Deze ledenbrief staat ook op www.vng.nl onder brieven.